

O'ZBEK TILIDA SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA YARATILGAN MATNLARNING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Odilova Sevaraxon Tulqinovna

Qo'qon shahar 15-maktab Boshlang'ich sinf o'qituvchisi

odilovasevaraxon@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida sun'iy intellekt yordamida yaratilgan matnlarning lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda sun'iy intellekt asosida hosil qilingan matnlarning kommunikativ-pragmatik imkoniyatlari, nutqiy aktlar, implikatura, presuppozitsiya, diskurs, pragmatik markerlar hamda adresant-adresat munosabatlari lingvistik nuqtai nazardan yoritilgan. Shuningdek, sun'iy intellekt va inson tomonidan yaratilgan matnlarning pragmatik jihatlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning o'xshash va farqli tomonlari aniqlangan. Tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida pragmalingvistika, kompyuter lingvistikasi va raqamli kommunikatsiya yo'nalishlarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, generativ sun'iy intellekt, lingvopragmatika, pragmatika, matn lingvistikasi, diskurs, nutqiy akt, implikatura, presuppozitsiya, kommunikativ strategiya, o'zbek tili, kompyuter lingvistikasi, NLP, pragmatik markerlar.

XXI asrning ikkinchi choragiga kelib sun'iy intellekt texnologiyalari inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga chuqur kirib bordi. Ayniqsa, tabiiy tilni qayta ishlash va generativ sun'iy intellekt tizimlarining rivojlanishi natijasida matn yaratish jarayoni yangi bosqichga ko'tarildi. ChatGPT, Gemini, Claude, DeepSeek kabi yirik til modellari inson tiliga yaqin bo'lgan matnlarni yaratish, tahrirlash, tarjima qilish va tahlil qilish imkoniyatlarini namoyon etmoqda. Bunday tizimlar tomonidan yaratilgan matnlar bugungi kunda ta'lim, ilm-fan, ommaviy axborot vositalari, biznes kommunikatsiyasi hamda kundalik muloqot amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Mazkur jarayon tilshunoslik fanida yangi tadqiqot yo'nalishlarining shakllanishiga sabab bo'lib, sun'iy intellekt mahsuli bo'lgan matnlarning lingvistik va pragmatik xususiyatlarini o'rganish dolzarb ilmiy masalaga aylanmoqda.

Zamonaviy tilshunoslikda matn faqat grammatik birliklar yig'indisi sifatida emas, balki kommunikativ maqsadga yo'naltirilgan murakkab pragmatik tizim sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarning lingvopragmatik tabiati alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Chunki bunday matnlar inson tomonidan yaratilgan matnlarga tashqi shakliy jihatdan o'xshash bo'lsa-da, ularning kommunikativ niyati, implikativ mazmuni, adresant va adresat munosabatlari, diskursiv strategiyalari hamda pragmatik ta'sir mexanizmlarida o'ziga

xos xususiyatlar namoyon bo'ladi. Sun'iy intellekt real kommunikativ tajribaga ega bo'lmagan holda ulkan hajmdagi til korpuslari asosida ehtimollik modellariga tayangan tarzda matn hosil qiladi. Natijada yaratilgan matnda lingvistik me'yorlarga moslik yuqori bo'lsa-da, ayrim hollarda pragmatik kontekst, madaniy implikatsiyalar yoki kommunikativ vaziyatga xos nozik ma'no qatlamlari yetarlicha aks etmasligi mumkin. Lingvopragmatika til birliklarining nutqiy faoliyatdagi qo'llanilishi, kommunikativ maqsadlar, nutq subyektlari o'rtasidagi munosabatlar va kontekst ta'sirini o'rganadigan fan sohasi hisoblanadi. Ushbu yo'nalishning nazariy asoslari J. Ostinning nutqiy aktlar nazariyasi, J. Syorlning illokutiv aktlar konsepsiyasi, G. Graysning kooperatsiya prinsipi, D. Sperber va D. Uilsonning relevans nazariyasi hamda T. van Deykning diskurs tahliliga oid qarashlari bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur nazariyalar asosida sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarda kommunikativ maqsadning ifodalanishi, pragmatik strategiyalar, implikatura va presuppozitsiyalarning yuzaga kelish mexanizmlarini tahlil qilish mumkin. Ayniqsa, generativ modellar tomonidan yaratilgan matnlarda nutqiy aktlarning amalga oshirilishi, murojaat shakllari, baholash vositalari va kommunikativ ta'sir elementlari lingvopragmatik tadqiqotlarning muhim obyekti hisoblanadi. O'zbek tilshunosligida pragmatika, diskurs tahlili, matn lingvistikasi va kommunikativ tilshunoslik yo'nalishlarida qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan o'zbekcha matnlarning lingvopragmatik xususiyatlarini kompleks o'rganishga bag'ishlangan izlanishlar hali yetarli darajada shakllanmagan. Holbuki, o'zbek tilida yaratilayotgan AI matnlari sonining ortib borishi, ularning ilmiy, ta'limiy va ommaviy kommunikatsiya jarayonlariga faol kirib kelishi mazkur masalani chuqur tadqiq etishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarda milliy-madaniy konseptlarning ifodalanishi, nutq etiketi birliklarining qo'llanilishi, pragmatik markerlar, baholovchi vositalar va adresatga ta'sir ko'rsatish strategiyalarining namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlash nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda generativ sun'iy intellekt tizimlari tomonidan yaratilayotgan matnlar nafaqat axborot uzatish vositasi, balki muayyan kommunikativ maqsadlarni amalga oshiruvchi diskursiv mahsulot sifatida ham qaralmoqda. Shu sababli ularning pragmatik salohiyati, kommunikativ samaradorligi va til me'yorlariga mosligi masalalari alohida ilmiy tahlilni talab qiladi. Sun'iy intellekt matnlari orqali amalga oshirilayotgan tavsiya berish, tushuntirish, ishontirish, baholash yoki maslahat berish kabi nutqiy aktlarning lingvopragmatik mexanizmlarini o'rganish kelgusida o'zbek tiliga mos sun'iy intellekt modellarini takomillashtirish, til korpuslarini boyitish hamda raqamli kommunikatsiya sifatini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek tilida sun'iy intellekt yordamida yaratilgan matnlarning lingvopragmatik xususiyatlarini aniqlash, ularning kommunikativ-pragmatik imkoniyatlarini tahlil qilish hamda inson va sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan

matnlar o'rtasidagi pragmatik o'xshashlik va farqlarni ilmiy jihatdan asoslashdan iboratdir. Tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida raqamli lingvistika, kompyuter lingvistikasi va pragmalingvistika yo'nalishlarining rivojlanishiga nazariy hissa qo'shishi bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanishning lingvistik asoslarini ishlab chiqishga ham xizmat qiladi.

Lingvopragmatik tahlil til birliklarining faqat struktur-semantik xususiyatlarini emas, balki ularning real kommunikativ vaziyatdagi qo'llanish mexanizmlarini ham o'rganishga qaratilgan. Pragmatika til, tafakkur va kommunikatsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tadqiq etar ekan, nutq jarayonida ma'no hosil bo'lishining kontekstual omillariga alohida e'tibor qaratadi. Shu jihatdan sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarni o'rganishda lingvopragmatik yondashuv muhim metodologik asos vazifasini bajaradi. Chunki generativ modellar tomonidan hosil qilingan matnlarning mazmuniy yaxlitligi, kommunikativ yo'nalganligi va pragmatik ta'sir kuchi ko'p jihatdan til birliklarining kontekstga mos tanlanishi bilan belgilanadi. Lingvopragmatik tadqiqotlarning markaziy tushunchalaridan biri nutqiy akt hisoblanadi. Nutqiy akt nazariyasiga ko'ra, har qanday nutq birligi ma'lum kommunikativ harakatni amalga oshiradi. So'rov, buyruq, maslahat, iltimos, tavsiya, ogohlantirish, tabrik yoki axborot berish kabi nutqiy harakatlar muayyan maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarda ham ana shunday kommunikativ funksiyalar kuzatiladi. Biroq inson nutqida nutqiy aktlar real tajriba, emotsional holat va kommunikativ ehtiyojlar asosida shakllansa, sun'iy intellektda ular statistik ehtimollik va o'rganilgan til modellari orqali yuzaga keladi. Natijada matnning tashqi kommunikativ shakli tabiiy ko'rinsa-da, uning ortida real kommunikativ niyat mavjud bo'lmaydi. Bu holat pragmatik ma'no va kommunikativ intensionallik masalalarini yangi nuqtai nazardan talqin qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Pragmatikaning yana bir muhim kategoriyasi implikatura hisoblanadi. Implikatura nutqda bevosita ifodalanmagan, ammo kontekst orqali anglashiladigan ma'nolarni bildiradi. Inson tomonidan yaratilgan matnlarda implikaturalar ijtimoiy tajriba, madaniy bilim va kommunikativ vaziyatga tayangan holda shakllanadi. Sun'iy intellekt esa implikaturalarni mavjud matn korpuslaridagi namunalar asosida modellashtiradi. Shu sababli ayrim hollarda yashirin ma'nolarni yaratish yoki talqin qilishda noaniqliklar kuzatilishi mumkin. Ayniqsa, milliy madaniyatga xos ramziy birliklar, maqol va matallar, kinoya, istehzo hamda metaforik ifodalar bilan bog'liq pragmatik ma'nolarni shakllantirishda sun'iy intellekt imkoniyatlari cheklanganligi ko'zga tashlanadi. Lingvopragmatikaning asosiy tadqiqot obyektlaridan biri presuppozitsiya hisoblanadi. Presuppozitsiya nutqning muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun zarur bo'lgan oldindan ma'lum bilimlar majmuasini anglatadi. Har qanday kommunikativ jarayonda adresant va adresat umumiy bilimlar fondiga ega bo'lishi talab etiladi. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarda presuppozitsiyalar katta

hajmdagi ma'lumotlar bazasi va til korpuslari asosida shakllanadi. Biroq bu bilimlar tizimi individual tajriba yoki real hayotiy vaziyatlarga emas, balki statistik ma'lumotlarga tayanadi. Shuning uchun ayrim kommunikativ vaziyatlarda sun'iy intellekt matnlari presuppozitsion jihatdan yetarli darajada moslashmagan bo'lishi mumkin.

Diskurs tushunchasi ham sun'iy intellekt matnlarini o'rganishda muhim nazariy ahamiyatga ega. Zamonaviy tilshunoslikda diskurs matndan kengroq tushuncha bo'lib, u til, kommunikativ vaziyat, ijtimoiy munosabatlar va madaniy omillarni o'z ichiga oladi. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlar muayyan diskursiv qoliplar asosida shakllanadi. Masalan, ilmiy diskurs, publitsistik diskurs, rasmiy-uslubiy diskurs yoki ta'limiy diskurs uchun xos bo'lgan lingvistik va pragmatik vositalar generativ model tomonidan avtomatik ravishda tanlanadi. Bunday holat sun'iy intellektning turli kommunikativ vaziyatlarga moslashish imkoniyatini oshiradi. Shu bilan birga, diskursiv moslashuv jarayonida ayrim hollarda uslubiy standartlashuv va individual ekspressivlikning kamayishi kuzatiladi. Kommunikativ strategiya va taktika tushunchalari ham sun'iy intellekt matnlarining pragmatik xususiyatlarini tushuntirishda muhim o'rin tutadi. Kommunikativ strategiya ma'lum maqsadga erishish uchun qo'llaniladigan umumiy nutqiy reja bo'lsa, kommunikativ taktika ushbu maqsadni amalga oshirishga xizmat qiluvchi konkret vositalar majmuasidir. Sun'iy intellekt tizimlari foydalanuvchi so'roviga mos ravishda tushuntirish, tavsiya berish, ishonitirish yoki axborot yetkazish strategiyalaridan foydalanadi. Bu jarayonda argumentatsiya, izohlash, misol keltirish, taqqoslash va umumlashtirish kabi pragmatik vositalar qo'llaniladi. Natijada matnning mantiqiy izchilligi va kommunikativ samaradorligi ta'minlanadi.

Pragmatik markerlar lingvopragmatik tahlilning muhim elementlaridan biridir. Pragmatik markerlar nutqning muloqotdagi funksional yo'nalishini belgilovchi birliklar sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek tilidagi "demak", "albatta", "shubhasiz", "ehtimol", "xususan", "jumladan", "avvalo" kabi birliklar matnning pragmatik strukturasi va mantiqiy bog'liqligini ta'minlaydi. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarda bunday markerlar keng qo'llanilib, axborotning izchil va tushunarli yetkazilishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ayrim hollarda pragmatik markerlarning ortiqcha takrorlanishi yoki stereotip tarzda qo'llanishi matnning tabiiyligini pasaytirishi mumkin. Baholash kategoriyasi ham sun'iy intellekt matnlarining lingvopragmatik tahlilida muhim o'rin tutadi. Baholash til birliklari orqali voqelik hodisalariga ijobiy yoki salbiy munosabat bildirish jarayonidir. Inson nutqida baholash subyektiv tajriba va shaxsiy pozitsiya bilan bog'liq bo'lsa, sun'iy intellekt matnlarida baholovchi birliklar mavjud matn korpuslaridagi lingvistik naqshlar asosida yuzaga keladi. Shuning uchun AI matnlarida baholash vositalari ko'pincha neytral va muvozanatli xarakter kasb etadi. Bu esa ularning informativligini oshirsa-da, emotsional-ekspressiv ta'sir kuchini ma'lum darajada cheklashi mumkin.

Lingvopragmatik nuqtai nazardan adresant va adresat munosabatlari ham alohida ahamiyatga ega. An'anaviy kommunikatsiyada adresant ma'lumot uzatuvchi, adresat esa uni qabul qiluvchi subyekt hisoblanadi. Sun'iy intellekt ishtirokidagi kommunikatsiyada esa adresant funksiyasi murakkab tus oladi. Chunki matn texnik tizim tomonidan yaratilgan bo'lsa-da, uning mazmuniy yo'nalishi foydalanuvchi tomonidan berilgan topshiriq bilan belgilanadi. Shu sababli AI matnlarida adresantlik fenomeni inson va texnologiya o'rtasidagi hamkorlik mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa zamonaviy pragmatika oldiga yangi nazariy masalalarni qo'yimoqda. Sun'iy intellekt yordamida yaratilgan matnlarning lingvopragmatik tabiati nutqiy aktlar, implikatura, presuppozitsiya, diskurs, kommunikativ strategiyalar, pragmatik markerlar, baholash vositalari hamda adresant-adresat munosabatlari kabi kategoriyalar orqali namoyon bo'ladi. Mazkur kategoriyalarni kompleks tahlil qilish sun'iy intellekt matnlarining kommunikativ imkoniyatlari, pragmatik samaradorligi va o'zbek tilidagi qo'llanish xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

O'zbek tilida sun'iy intellekt yordamida yaratilgan matnlarning lingvopragmatik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, generativ sun'iy intellekt tizimlari tomonidan yaratilgan matnlar grammatik va semantik jihatdan izchil tuzilishga ega bo'lib, muayyan kommunikativ vazifalarni bajarishga qodirdir. Bunday matnlarda axborot berish, tushuntirish, tavsiya qilish, maslahat berish va muloqotni davom ettirish kabi pragmatik funksiyalar samarali amalga oshiriladi. Tahlillar sun'iy intellekt matnlarida nutqiy aktlar, pragmatik markerlar, diskursiv bog'liqlik vositalari hamda kommunikativ strategiyalarning faol qo'llanilishini ko'rsatdi. Ayniqsa, matnning mantiqiy yaxlitligi, mavzuning izchil rivojlantirilishi va adresatga yo'naltirilganligi generativ modellar faoliyatining muhim xususiyatlaridan biri ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarda individual tajriba, emotsional holat va real kommunikativ niyatning mavjud emasligi ayrim pragmatik cheklovlarni yuzaga keltiradi. Bu holat implikatura, presuppozitsiya, kinoya, istehzo va madaniy konnotatsiyalarni ifodalash jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi.

Tadqiqot davomida o'zbek tilidagi AI matnlari milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettirishga intilishi kuzatilgan bo'lsa-da, ayrim hollarda pragmatik moslik va kontekstual aniqlik darajasi inson tomonidan yaratilgan matnlarga nisbatan pastroq ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, kommunikativ vaziyatning nozik jihatlari, ijtimoiy-madaniy implikatsiyalar va yashirin ma'nolarni ifodalashda sun'iy intellekt imkoniyatlari hali to'liq takomillashmagan. Shuningdek, sun'iy intellekt matnlarida baholash vositalarining nisbatan neytral xarakterga egaligi, uslubiy standartlashuvning yuqoriligi hamda pragmatik markerlarning muntazam qo'llanilishi ularning asosiy lingvopragmatik belgilaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Mazkur holat matnlarning tushunarililigi va axborot sig'imini oshirsa-da, ayrim vaziyatlarda tabiiylik va

individual uslubning kamayishiga olib kelishi mumkin. Sun'iy intellekt yordamida yaratilgan o'zbekcha matnlar zamonaviy kommunikatsiya ehtiyojlarini qondirishda samarali vosita sifatida xizmat qilmoqda. Ularning lingvopragmatik xususiyatlarini chuqur o'rganish nafaqat pragmalingvistika va kompyuter lingvistikasi rivojiga, balki o'zbek tiliga mos generativ modellarni takomillashtirish, raqamli kommunikatsiya sifatini oshirish hamda milliy tilning sun'iy intellekt muhitidagi funksional imkoniyatlarini kengaytirishga ham muhim ilmiy-amaliy asos yaratadi. Kelgusida ushbu yo'nalishda korpus lingvistikasi, diskurs tahlili, kognitiv pragmatika va sun'iy intellekt lingvistikasi kesishmasida olib boriladigan tadqiqotlar masalaning yanada chuqurroq yoritilishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 300 b.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Sangzor, 2006. – 320 b.
3. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. III jild: Lingvopragmatika va nutq nazariyasi. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 352 b.
4. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 240 b.
5. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... – Toshkent: Mumtoz so'z, 2012. – 192 b.
6. Abduazizov A. A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent: Sharq, 2010. – 272 b.
7. Mengliev B. Hozirgi o'zbek tili. Pragmatika va matn lingvistikasi. – Qarshi: Nasaf, 2021. – 286 b.
8. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 124 b.
9. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 232 b.